

Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag¹

L. DUERLOO

Brussel, 12 maart 1622. Tussen twee regenbuien door wordt aartshertog Albrecht ten grave gedragen. Het is opvallend hoeveel clerici in de lijkstoet opstappen². Alle bedelorden die in de hoofdstad gevestigd zijn, hebben vertegenwoordigers gestuurd. Ze worden op de voet gevolgd door de Brusselse parochieherders, de kanunniken van Sint-Goedele, de hofkapelaans, de priesters van het aartshertogelijke oratorium en de hofpredikanten. Vervolgens schrijden de Zuid-Nederlandse gemijterden voorbij: de prelaten van de premonstratenzers, de abten van de cisterciënzers en benedictijnen, de acht aanwezige bisschoppen en de twee aartsbisschoppen. Ter weerszijden van de primaat bevinden zich de abten die samen met hem in de uitvaartdienst voorgaan.

Tijdens de viering bekruipt de aanwezigen het gevoel dat de grenzen tussen hemel en aarde vervagen. 'Comme si le ciel vouloit témoigner la part qu'il prenoit à la douleur publique', schrijft een ooggetuige, 'il recommança à pleuvoir, comme il avoit fait depuis huit jours, la pluye n'ayant cessé que pendant la procession'³. Het sombere weer versterkt in elk geval de sfeer van verering die doelbewust rond de overledene wordt opgebouwd. De katafalk in de hoofdkerk en de zegewagen die in de lijkstoet wordt meegevoerd, verkondigen zijn deugden. Bernard de Montgaillard, een Frans balling en een in hofkringen bewonderd predikant die door de aartshertog als abt aan de monniken van Orval is opgedrongen, verheft hem in zijn lijkrede tot de rang van de bijbelse koningen. Hij noemt Albrecht Tennemy capital des vices, le fléau des hérésies⁴. Sommigen aarzelen niet om nog een stap verder te gaan en pleiten zonder dergelijke omwegen voor Albrechts canonisatie. Gilles Waulde, wiens kerk in Binche vele geschenken van de aartshertogen heeft ontvangen, schrijft in een devotieboek over de hemel 'où présentement le sérénissime, pacifique, très-dévoit et juste archiduc Albert est arrivé avec Saint Ursmer et ses compagnons'⁵. Aubertus Miraeus, die met de andere kapelaans van het oratorium in de uitvaart heeft gefigu-

i Graag dank ik Pierre Delsaerd, Tonia Dhaese, Eddy Put, Mare Therry, Wemer Thomas en Johan Verberckmoes voor het deel van hun zeldzame vrije tijd dat ze aan het lezen en kritisch commentariëren van deze tekst hebben opgeofferd. Hun suggesties hebben het geheel merkkelijk verrijkt.

2 E. Puteanus en J. Francquart, *Pompa funebris optimi potentissimique principis Alberti PU, archiducis Austriae, ducis Burgundiae, Brabantiae, etc.* (Brussel, 1623).

3 *Supplément aux trophées tant sacrées que profanes du duché de Brabant de mr. Butkens* (Den Haag, 1726)1,120.

4 Geciteerd in: D. Diagre, 'L'archiduc Albert, souverain modèle ou ange exterminateur?', in: A. Morelli, ed., *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie* (Brussel, 1995) 117-128, in casu 118, naar B. de Montgaillard, *Le soleil éclipsé ou discours sur la vie du sérénissime archiduc Albert* (Brussel, 1622).

5 Aldus aangehaald in: F. Bogaerts, *Histoire du culte des saints en Belgique envisagé comme élément social* (Antwerpen, 1848) 69, naar: G. Waulde, *La vie et les miracles de Saint Ursmer et de sept autres saints* (Bergen, 1626).

reerd, publiceert enkele maanden na het gebeuren een levensbeschrijving die, zonder de zaken bij name te noemen, aan alle vormelijke voorwaarden van de hagiografie beantwoordt⁶. Hij fixeert als eerste de beeldvorming rond de aartshertog in de formule: *Albertus Pius*, Albrecht de Vrome.

Het stereotype van de vrome aartshertogen heeft zich in het Zuiden tot op vandaag en dwars over de ideologische breuklijnen heen gehandhaafd. De duiding ervan verschilt natuurlijk⁷. Aan de confessionele kant ziet men Albrecht en Isabella als de trouwe volgelingen van Rome die door hun steun aan de contrareformatie het protestantisme helpen indijken. In het vrijzinnige kamp worden ze nagewezen als de vleesgeworden onverdraagzaamheid. De zuiver religieuze motivatie van de aartshertogen wordt echter nooit in twijfel getrokken. Volgens niemand minder dan Henri Pirenne steunen ze 'de zaak van het geloof zonder de minste bijbedoeling van eerzucht of eigenbelang' en is 'hun toewijding aan de godsdienst... even belangeloos als hun vroomheid'⁸. Tot op zekere hoogte is een en ander begrijpelijk. De hardnekkigheid van het stereotype wortelt immers wel degelijk in de historische realiteit. Vele tijdgenoten wijzen op de ongeveinsde vroomheid van het vorstenpaar⁹. Toch zou het lichtvaardig zijn om aan de hand van zulke getuigenissen het beeld te bestendigen dat van Albrecht en Isabella is overgeleverd. In een tijd waarin de monarchie het principe *cuius regio, eius religio* huldigt, is de godsdienstoefening door de vorst geen vrijblijvende aangelegenheid. Het is per definitie een zaak van staat die zich in het publieke domein voltrekt. Daarbij is de vraag of het hier om oprechte dan wel gespeelde vroomheid gaat, louter bijkomstig. 'Paris vaut bien une messe'. Veel belangrijker is het te weten welke accenten er in de vorstelijke godsvrucht worden gelegd en of deze accenten al dan niet de uitbouw van de dynastieke staat hebben bevorderd. De betekenisvolle resultaten die het onderzoek naar de devotie-strategieën van de Oostenrijkse Habsburgers heeft opgeleverd, kunnen hierbij als uitgangspunt dienen¹⁰.

Inventaris van de aartshertogelijke vroomheid

Oppervlakkig bekeken is er niets bijzonders aan de hand. De godsvrucht van Albrecht en Isabella dwaalt niet af van de paden van de katholieke leer zoals die door het concilie van Trente zijn gebaand. De aartshertogen vereren de eucharistie, Onze-Lieve-Vrouw, de heiligen en de relieken. Elk jaar werken ze een indrukwekkende

6 A. Miraeus, *Vita Alberti Pii, sapientis, prudentis belgarum principis commentarius* (Antwerpen, 1622).

7 Diagre, 'L'archiduc', 120-128.

8 H. Pirenne, *Geschiedenis van België van het begin tot heden* (4 dln.; Brussel, 1928-1931) II, 393.

9 M. de Villermont, *L'infante Isabelle gouvernante des Pays-Bas* (2 dln.; Tamines, 1912) II, 3-6.

10 A. Coreth, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich* (Österreich Archiv; Wenen, 1959) verwijzingen zijn naar de eerste en niet naar de tweede uitgave (Wenen, 1982); E. Kovács, 'Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XXXII (1979) 109-142; F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Iconologie und Programmatik des 'Kaiserstils'* (Beiträge zur Kunstgeschichte XVI; 2 dln.; Berlijn, 1981) en R. J. W. Evans, *The making of the Habsburg monarchy. An interpretation* (4de ed.; Oxford, 1991).

kalender van misvieringen, processies en bedevaarten af. In 1607 nemen ze in de hofkapel en de andere Brusselse bedehuizen deel aan 119 erediensden¹¹. De religieuze plechtigheden in Mariemont en Tervuren, de hofbedevaarten, de eerstesteenleggingen van kloosters en de aanwezigheid bij de inkleding van nieuwe religieuzen zijn niet in deze berekening betrokken. Bij nader toezien blijkt echter dat er achter deze barokke overdaad aan devotieele handelingen een zorgvuldig afgewogen systeem schuilt. De aartshertogen leggen in alle roomse godsdienstoefeningen eigen klemtonen. Ze zijn keer op keer van aard om de dynastieke of landsheerlijke aspecten van een bepaalde devotie te onderstrepen.

Het procédé kan goed worden aangetoond aan de hand van de aartshertogelijke verering voor de eucharistie. Het Brusselse hof viert Sacramentsdag met uitzonderlijke luister. Het is een van de vijf kerkelijke feestdagen waarop het vorstenpaar de hofkapel verlaat en zich naar de hoofdkerk van Brussel, de Sint-Goedelecollegiale, begeeft. In de regel celebreert de nuntius er een pontificale mis die door de muzikanten van de hofkapel opgeluisterd wordt. Daarna draagt hij de monstrans in de processie, waaraan ook de aartshertogen deelnemen. Op de daaropvolgende zondag stappen Albrecht en Isabella andermaal op in een processie die ditmaal vanuit de kerk van Sint-Jacob-op-de-Koudenberg vertrekt en de grenzen van het paleisterrein volgt.

De intensiteit waarmee de aartshertogen ten overstaan van hof en hoofdstad het altaarsacrament aanbidden, is uiteraard een publieke stellingname tegen de reformatische ontkenning van de transsubstantiatie. Maar het is tegelijkertijd ook een dynastieke zaak¹². Sommige Habsburg-gezinde auteurs noemen het Huis van Oostenrijk in alle ernst het Huis van *Hostyreich*¹³. Volgens de familieoverlevering ligt Rudolf I aan de basis van de bijzondere band die het Oostenrijkse Aartshuis met de eucharistie onderhoudt. Hij zou tijdens een jachtpartij zijn rijdier hebben afgestaan aan een priester die zich met het *viaticum* naar een stervende begaf. Hierop heeft de priester naar verluidt voorspeld dat Rudolf en zijn geslacht geroepen zijn om over de wereld te heersen. Allicht niet toevallig situeert de Habsburgse historiografie deze gebeurtenis in 1264, het jaar waarin Urbanus IV het feest van Sacramentsdag heeft ingesteld, en negen jaar voor Rudolf tot Rooms-Koning verkozen is. Vast staat dat de Habsburgse *pietas eucharistica* ten volle ontluikt onder Maximiliaan van Oostenrijk. Op twee momenten helpt zijn verering van het altaarsacrament hem door een levensgevaarlijke situatie: een eerste keer bij een uit de hand gelopen klimpartij op de Tioolse Martinswand, een tweede keer wanneer hij zich zwaar ziek tot de relikwie van het Amsterdamse sacraments wonder wendt. De hemelse steun die het Aartshuis volgens de familietraditie door middel van de eucharistie ontvangt, is een iconografisch thema dat in de zeventiende eeuw ook Zuid-Nederlandse kunstenaars inspireert. Zo schil-

11 De meeste gegevens over de kerkelijke gebruiken in de aartshertogelijke hofkapel zijn geput uit: J. Chiff[fl]et, *Avla sacra principvm belgii sive commentarius historicvs de capellae regiae in Belgioprincipiis, minisiris, ritibus atque vniuerso apparalu* (Antwerpen, 1640) 146-160.

12 Coreth, *Pietas*, 17-26; M. Tanner, *The last descendant of Aeneas. The Hapsburgs and the mythic image of the emperor* (Yale, 1993) 211-218.

13 Matsche, *Kunst*, 1,116.

dert Rubens de legendarische ontmoeting van Rudolf I in een berglandschap van Jan Wilders¹⁴.

Aan het Brusselse hof functioneert de Habsburgse devotie voor de eucharistie bovendien in symbiose met de lokale cultus van het Allerheiligste Sacrament van Mirakel. Deze relikwie stamt uit de veertiende eeuw en wordt in de Sint-Goedele bewaard. Ze bestaat uit drie hosties waarvan de overlevering staande houdt dat ze hebben gebloed toen joden ze met dolkstoten trachtten te profaneren¹⁵. De processie van het Sacrament van Mirakel, die elk jaar op een zondag in juli uitgaat, heeft het karakter van een staatsceremonie. De aartshertogen keren er voor terug uit hun zomerverblijf in Mariemont¹⁶. Samen met hun hovelingen en de dignitarissen van overheden die in Brussel gevestigd zijn, etaleren ze hun trouw aan de kerk door de relik op haar tocht door de straten van de hoofdstad te volgen. Onder het bewind van de aartshertogen worden kosten noch moeite gespaard om de devotie voor het Sacrament van Mirakel te stimuleren. In 1609 wordt de relikwie ondergebracht in een schitterend nieuw altaar, waarvan sommigen beweren dat Rubens het heeft ontworpen. Het is in elk geval zo geconcipeerd dat men het bij een grote toevloed van gelovigen kan demonteren en in het koor plaatsen. Naderhand laat Isabella het opsmukken met kostbare stoffen die in Lepanto op de Turken zouden zijn buitgemaakt. De infante schenkt bovendien drie gouden kronen om de relikhouder te tooien en een stel ornamenten die ze samen met haar hofdames heeft geborduurd. Op verzoek van het vorstenpaar privilegieert Paulus V het altaar van het Sacrament van Mirakel in 1617. Drie jaar later beloven de aartshertogen dat het dag en nacht op Staatskosten zal worden verlicht¹⁷. De oprichting van een Broederschap van het Allerheiligste Sacrament volgt in 1629. Ondertussen rust Albrecht al zeven jaar aan de voet van het altaar. Ook Isabella wordt er na haar dood bijgezet.

De keuze van de grafkapel is weloverwogen. Miraeus stelt dat Albrecht het ondanks zijn jichtige ledematen nooit heeft nagelaten het *viaticum* de nodige eer te bewijzen¹⁸. Als verder blijk van zijn devotie voor de eucharistie laat de aartshertog zich inschrijven bij de aristocratische Aartsbroederschap van de Passie, die in 1612 door de Keulse kapucijnen is opgericht en het veertigurengebed propageert. In het dienstjaar 1620 neemt hij er het provoostschap van waar¹⁹. Isabella heeft aan haar verering

M B. Knipping, *De iconografie van de contra-reformatie in de Nederlanden* (2 dln.; Hilversum, 1939-1940) II, 84-86.

15 L. Hymans, *Bruxelles à travers les âges* (3 dln.; Brussel, s.d.) I, 347-356; A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles* (2de ed., 4 dln.; Brussel, 1969) III, 319-323.

16 L. van Meerbeeck, ed., *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino avec la Secrétaire d'État pontificale (1615-1621)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, IV; Brussel, 1937) 291.

17 P. Lefèvre, 'Offrandes princières faites en l'honneur d'une relique eucharistique à Bruxelles au XVIIe siècle', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, XLI (1972) 77-104; De Villermont, *L'infante*, II, 58.

18 Miraeus, *Vita*, 73 en 85.

19 De Villermont, *L'infante*, II, 149 en 556-558; Frédégand d'Anvers, *Étude sur le père Charles d'Arenberg, frère-mineur capucin (1593-1669)* (Parijs, 1919) 179.

voor het altaarsacrament gestalte gegeven met een waarlijk vorstelijk geschenk. Aan haar danken de *Descalzas Reales* of ongeschoeide clarissen van Madrid de imposante reeks wandtapijten die de triomf van de eucharistie uitbeelden. Nog meer dan vele andere belicht deze schenking het samengaan van vroomheid en dynastiek belang. Het klooster van de *Descalzas is* niet alleen het centrum van de sacramentscultus in de Spaanse hoofdstad. Het is ook een stichting van de infante Johanna, het weduweverblijf van Albrechts moeder, keizerin Maria, en de plaats waar Isabella, in navolging van deze twee tantes, haar laatste dagen hoopt door te brengen²⁰. De kartons die Rubens voor de tapijtencyclus heeft geleverd, verbeelden zowel de verheerlijking van het altaarsacrament als de apotheose van het Huis van Oostenrijk. Tot meerdere eer en glorie van beide hebben de kloosterlingen ze aanvankelijk alleen op Sacramentsdag uitgehangen²¹.

Op deze reeks wandtapijten na, resten er weinig of geen materiële getuigen meer van de aartshertogelijke devotie voor de eucharistie. Bij de plundering van de Sint-Goedele hebben de Franse revolutionairen het altaar vernield, de versierselen van de reliekhouder gestolen en de vorstengraven opengebrouwen. Van de wijze waarop Albrecht en Isabella aan hun verering voor Onze-Lieve-Vrouw uitdrukking hebben gegeven, bleef daarentegen heel wat gespaard. Het Brusselse hof onderhoudt zeven Mariale feestdagen. In volgorde van de kerkelijke kalender zijn het: de Onbevleete Ontvangenis (8 december), Lichtmis (2 februari), Maria-Boodschap (25 maart), Onze-Lieve-Vrouw Visitatie (2 juli), Maria-ten-Hemel-Opneming (15 augustus), Maria-Geboorte (8 september) en Onze-Lieve-Vrouw Presentatie (21 november). De vieringen van Lichtmis en Maria-Boodschap verlopen met meer dan de gebruikelijke luister. Tijdens de eerste volgt het vorstenpaar de nuntius in de processie rondom de Sint-Goedelekerk. Na de tweede deelt de infante kleding uit aan dertien behoeftige vrouwen.

De Habsburgse Mariadevotie is weliswaar aanwijsbaar vanaf de regering van Frederik III, maar krijgt haar klassieke vorm pas na de slag van Lepanto. Deze overwinning op de Turken wordt in de dynastieke propaganda toegeschreven aan de kracht van het rozenkransgebed en de daaropvolgende tussenkomst van de Moeder Gods. Voortaan geldt Onze-Lieve-Vrouw als *generalissima* van de legers in Habsburgse dienst. Daarom staat ze vanaf de late zestiende eeuw tot aan de val van de Oostenrijkse monarchie op de krijgsvaandels van het Aartshuis afgebeeld. Van de vele verschijningsvormen die eigen zijn aan de Heilige Maagd, verkiest het Aartshuis hierbij de Immaculata, omdat ze met haar voeten de Turkse maansikkel vertrap²². Aldus trekt Onze-Lieve-Vrouw Onbevleete Ontvangen ten strijde voor de Habsburgse zaak. Maar het omgekeerde is ook waar. De leden van het Huis van Oostenrijk werpen zich op als de kampioenen van de leer van de Onbevleete Ontvangenis. Zo dringen Albrecht en Isabella er ge-

20 A. Garcia Sanz en M. Trivino, *Iconografía de Santa Clara en el Monasterio de las Descalzas Reales* (Madrid, 1993) 176-181 en 269-296.

21 N. de Poorter, *The Eucharist series* (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, I; 2 dln.; Brussel, 1978).

22 Coreth, *Pietas*, 43-51; Matsche, *Kunst*, 1,142-158.

lijktijdig met Filips III op aan dat de paus zich eens en voorgoed over dit eeuwenoude twistpunt zou uitspreken²³.

De telgen van het Oostenrijkse Huis aanroepen Onze-Lieve-Vrouw, vooral in overgangsriten. Ze fungeert als de depositair van hun voornemens en verlangens. Het bekendst is de eed die aartshertog Ferdinand van Stiermarken, de latere keizer Ferdinand n, in 1598 bij het schrijven van Loreto aflegt en waarmee hij zijn plan ruchtbaar maakt om alle protestanten uit zijn erflanden te verdrijven. Op 13 juli van datzelfde jaar legt Albrecht zijn kardinaalsgewaden neer op het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van Halle en gordt hij voor het eerst in jaren weer een degen aan²⁴. Kort voor haar vertrek uit Spanje stelt Isabella een soortgelijk gebaar. Ze pelgrimeert naar Montserrat en draagt er haar bruidskleed op aan de Madonna. Aangekomen in de Nederlanden aanroepen de aartshertogen op de vooravond van hun intrede te Brussel de Madonna van Halle²⁵. Ter herinnering aan hun huwelijk dragen ze Jan Moretus op een buitengewoon kostbare editie van het *Officium Beatae Mariae Virginis* uit te geven²⁶.

De pelgrimage is een structureel onderdeel van de functie die de Mariadevotie in de Habsburgse vroomheid vervult. Ze zet het streven naar overgang om in een beweging. De telgen van de Spaanse tak bezoeken Guadalupe en Montserrat, de Oostenrijkse aartshertogen wenden zich tot Loreto, Altötting en Marizell. Albrecht en Isabella trekken met grote regelmaat op bedevaart naar Halle, Laken en Scherpenheuvel. De pelgrimage naar Halle ondernemen ze doorgaans in het octaaf van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte²⁷. Ze komen er bidden voor het Mariabeeld dat in de dertiende eeuw door Sofie van Thüringen, hertogin van Brabant en dochter van de Heilige Elisabeth, aan de stad is geschonken. De aantrekkingskracht die van de dynastieke band met het Brabantse Huis uitgaat, wordt nog versterkt door de mare dat de Madonna in 1580 een aanval van de Brusselse calvinisten heeft afgeweerd door de kanonskogels die ze op de stad afvuurden, in haar schoot op te vangen. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken bezit niet enkel een genadebeeld, maar ook een draad waarvan beweerd wordt dat hij door de Heilige Maagd gebruikt is om het grondplan van de kerk af te bakenen. Hopend op een voorspoedige zwangerschap, laten bedevaarsters de draad rond hun middel wikkelen²⁸. Het is in die context dat de aartshertogelijke belangstelling voor Laken moet geplaatst worden. Begin 1601 bericht de nuntius dat het met vruchtbaarheidsproblemen kampende vorstenpaar sinds een paar maanden elke zaterdag naar Laken pelgrimeert²⁹.

23 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo*, 350.

24 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596-1606)*, II, *Lettres (1597-1598) et annexes* (Annalecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, II; Brussel, 1932)358-360.

25 De Villermont, *L'infante*, I, 175 en 196.

26 M. Sabbe, *La vie des livres à Anvers aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Brussel, 1926) 103.

27 A. Pasture, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)* (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2de reeks, III; Leuven, 1925) 6.

28 Henne en Wauters, *Histoire*, IV, 250.

29 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani premier nonce de Flandre (1596-1606)*, III, *Introduction générale, lettres (1599-1606) et tables* (2 dln., Annalecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, III; Brussel, 1942) 1,192-193.

Halle is het eerste bedevaartsoord dat het vorstenpaar in de Nederlanden aandoet, Laken is het vaakst bezochte, maar Scherpenheuvel is alle verhoudingen in acht genomen het belangrijkste. Nergens komt de band tussen publieke vroomheid en herstel van het Habsburgse gezag in de Nederlanden duidelijker aan het licht. In de eerste jaren van de zeventiende eeuw bereikt de tijdging Brussel dat een Mariabeeld op een heuvel even buiten Zichem mirakelen bewerkt. De aartshertogen bezoeken het oord voor de eerste maal in november 1603. Ze danken de Madonna voor het ontzet van 's-Hertogenbosch en smeken tegelijkertijd de val van Oostende af. Wanneer het Troje-aan-de-Noordzee ongeveer tien maanden later kapituleert, schenkt Albrecht de schotel waarop men hem de sleutels van de stad heeft aangeboden, aan het kerkje van Scherpenheuvel. Eind 1605 wordt de gemeenschap die zich rond het bedevaartsoord ontwikkelt, tot stad verheven en aan de privileges van Oostende deelachtig gemaakt. Albrecht en Isabella beevaarden nu elk jaar in de periode tussen Pasen en Hemelvaartsdag vooreen noveen naar Scherpenheuvel. Enkele dagen nadat de Habsburgers en de Verenigde Provinciën in het voorjaar van 1607 overeenkomen om een wapenschorsing van zes maanden in acht te nemen, decreteren de aartshertogen de bouw van een majestueus bedevaartcentrum. Op 2 juli 1609 heeft, te midden van de feestroes die op het sluiten van het Twaalfjarig Bestand volgt, de eerstesteenlegging plaats. Hoewel het Brusselse hof het project voortdurend en naar best vermogen steunt, zal de kerkwijding pas in juni 1627 plaatsvinden³⁰. Ondertussen hebben de aartshertogen en hun hovelingen het bedehuis met talrijke offergaven verrijkt. Paulus V verleent in 1606 een volle aflaat aan alle pelgrims. Aan het verzoek van de infante om, naar analogie met het feest van Maria ter Sneeuw, een specifieke kerkelijke feestdag aan Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel te wijden, wordt echter geen gehoor gegeven³¹.

De cultus die de aartshertogen voor de Heilige Ildefons van Toledo initiëren, slaat de brug tussen de aanbidding van de eucharistie, de Mariadevotie en de heiligenverering. Sint Ildefons was een aartsbisschop van Toledo uit de zevende eeuw. Hij stond bekend als een vurig pleitbezorger van de Onbevleete Ontvangenis. Volgens de overlevering zou de Heilige Maagd hem uit erkentelijkheid in een visioen met een kazuifel hebben bekleed. Op het moment dat Albrecht onderkoning van Portugal is en voorbestemd lijkt om de metropolitane zetel van Toledo te bezetten, richt hij op Drievuldigheidszondag van 1588 te Lissabon een Broederschap van de Heilige Ildefons op. Het lidmaatschap van deze confrérie staat alleen open voor de leden van zijn hofhouding en veronderstelt dat men de leer van de Onbevleete Ontvangenis genegen is. Daarnaast zijn de leden gehouden tot het beurtelings vergezellen van het *viaticum* wanneer iemand uit hun rangen in stervensnood verkeert³². In 1604 ver-

30 A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis* (Antwerpen, 1953) 31-54 en 87-88.

31 A. Lantin, *Scherpenheuvel oord van vrede. Ontstaan van de bedevaartplaats. Beschrijving van koepelkerk en kunstschaten* (Retie, 1971) 105 en 155-170.

32 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk archief van Brabant*, 6915: Register van de Broederschap van de Heilige Ildefons, ca. 1690.

plaatst de Broederschap haar zetel naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Koudenbergkerk³³. Elke 23 januari viert het vorstenpaar in het gezelschap van de overige leden het feest van Sint Ildefons. Ze begeven zich processiegewijze van het paleis naar de kapel, waar ze een misviering en een preek bijwonen. De predikant wordt geacht de hovelingen in hun verering voor de Moeder Gods te sterken. Het is overigens ter verfraaiing van het altaar van de Broederschap dat Rubens zijn vermaarde Ildefonstriptiek in 1630 op paneel zet³⁴.

Het dertigtal misvieringen dat de aartshertogen in 1607 op heiligdagen in de hofkapel bijwoont, getuigt van het belang dat ze in het algemeen aan de verering van heiligen hechten. Voor elke apostel en evangelist is op hun kalender een plaats ingeruimd. Bij wijze van huldeblijk draagt de celebrant bij de vieringen voor de apostelen de kostbare rode gewaden die tot de schat van het Gulden Vlies behoren³⁵. De grootste staatsie valt te beurt aan de eredienst van Sint Andreas (30 november). Hij is immers de schutpatroon van het Bourgondische Huis en van de Orde van het Gulden Vlies. Bovendien stelt de hofkapel bij die gelegenheid de relikwie tentoon waarvan men aanneemt dat ze een betrekkelijk groot stuk is van het schuinkruis waarop hij is terechtgesteld. De viering van de overige heiligdagen wordt door uiteenlopende motieven bepaald. Zo eren Albrecht en Isabella Sint Goedele (8 januari) en de Aartsengel Michael (29 september) als beschermheiligen van Brussel, vieren ze met hun hovelingen de feesten van Sint Cecilia (22 november) en Sint Niklaas (6 december) en aanroepen ze de Heiligen Fabianus en Sebastianus (20 januari) om hun gewesten te vrijwaren van de pest. Op de feestdagen van de Heiligen Clara (12 augustus) en Eugenius van Toledo (15 november) gedenkt het hof deze twee patroonheiligen van de infante. Ter gelegenheid van het feest van Sint Jozef laten de aartshertogen vanaf 1611 elke 19de maart drie gevangenen vrij.

De suggestie om Sint Jozef op deze wijze te eren, komt van Anna van Jezus, de eerste overste van de ongeschoeide karmelietessen te Brussel, en is in eerste instantie bedoeld om de ingebruikneming van het klooster te gedenken³⁶. Albrecht en Isabella zijn van in hun jeugd vertrouwd met de teresiaanse vroomheid³⁷, die onder meer de cultus van Sint Jozef aanmoedigt. De infante is ooit als kind door Teresa van Avila gezegend en heeft meermaals op de spoedige canonisatie van de mystica en ordehervormster aangedrongen³⁸. Op vraag van de aartshertogen vestigen de Spaanse

33 A. Castan, 'Les origines et la date du Saint-Udefonse de Rubens', *Mémoires de la Société d'émulation du Doubs*, 5de reeks, IX (1884) 24 en 29-53.

34 H. Vlieghe, *Saints* (2 din.; Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, VIII; Brussel, 1972-1973) II, 82-92.

35 R. Bauer, e. a., *Weltliche und Geistliche Schatzkammer* (Führer durch das Kunsthistorische Museum, XXXV; Wenen, 1987) 208-224.

36 Henne en Wauters, *Histoire*, IV, 5-6; L. van den Bossche, *Anne de Jésus, Coadjutrice de Sainte Thérèse d'Avila* (Brugge, 1958) 234-235.

37 Van den Bossche, *Anne*, 121.

38 B. de Meester, ed., *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2ème série: Nonciature de Flandre, V; Brussel, 1938) 78-127.

teresianen zich in 1607 in de Nederlanden. Het Brusselse klooster is de eerste stichting³⁹. Doelbewust laten Albrecht en Isabella het in de onmiddellijke nabijheid van het paleis optrekken en bouwen ze het uit tot een centrum voor de verering van de Heiligen Albertus en Elisabeth⁴⁰.

Sint Albertus van Leuven was een jongere zoon van hertog Godfried III van Brabant. Zijn verkiezing tot prinsbisschop van Luik werd om politieke redenen door de keizer verworpen. Hierop reisde Albertus naar Rome, waar de paus zijn verkiezing bekrachtigde en hem tot kardinaal verhief. Op zijn terugreis hebben keizerlijken hem op 24 november 1192 in de omgeving van Reims vermoord. Hij werd in de kathedraal van Reims begraven en er als een heilige vereerd⁴¹. Net zoals zijn oudere broer, aartshertog Maximiliaan III, de positie van het Aartshuis in de Erflanden wil versterken door nieuwe impulsen te geven aan de cultus van de Heilige Leopold⁴², zal aartshertog Albrecht de verering van Sint Albertus als dynastieke heilige in zijn gewesten propageren. Daartoe overhaalt hij de aartsbisschop van Reims om het gebeente van de heilige af te staan. Op 13 december 1612 wordt het met groot vertoon door Albrecht, de Spaanse gezant, Filips-Willem prins van Oranje en Spinola in de karmelietessenkerk binnengedragen. De volgende dagen looft Bernard de Montgaillard de heilige met een van zijn gesmaakte predikaties en authentiseert nuntius Bentivoglio, overigens ten onrechte, de relieken⁴³. Enkele maanden eerder heeft Paulus V met de bulle *Regis aeterni* de canonieke onzekerheden omtrent de heiligheid van Albertus van Leuven weggenomen en de cultus van de heilige in de Brusselse kerken toegestaan. Het is in dit document dat de *Santa Croce in Gerusalemme* voor het eerst aangeduid wordt als de titelkerk van Sint Albertus⁴⁴. De wenk kan niet misbegrepen worden: ook Albrecht is van 1577 tot 1598 kardinaal-diaken van de *Santa Croce* geweest⁴⁵.

Het kost de aartshertogen meer moeite om de kerk van de ongeschoeide karmelietessen ook tot een oord van verering voor de Heilige Elisabeth van Thüringen te maken. De invoering van de cultus is op zich geen probleem. In tegenstelling tot Sint Albertus is de reputatie van de heilige als beoefenaarster van de christelijke naastenliefde en derde-ordelinge al eeuwenlang gevestigd. Moeilijker is het om een passende relikwie van haar te bemachtigen, omdat haar gebeente in 1539 opzettelijk

39 Pasture, *Restauration*, 327-328; C. Terlinden, 'Le Carmel royal de Bruxelles (1607-1957)', *Cahiers bruxellois*, 11(1957)11-35.

40 A. Raissius [A. de Rasse], *Hierogaz/ophylacium Belgicum sive thesaurus sacrarum reliquiarum Belgii* (Douai, 1628)139-151.

41 J. Meerbergen, *Sint Albertus van Leuven* (Antwerpen, 1935) 45-117.

42 E. Kovács, 'Der heilige Leopold - Rex perpetuus Austriae?', *Jahrbuch des Stifles Klosterneuburg*, Nieuwe reeks XIII (1986) 186-189, *Idem*, 'Der heilige Leopold und die Staatsmystik der Habsburger', in: F. Rohrig en G. Stangler, ed., *Der heilige Leopold, Landesfirst und Staatssymbol* (Wenen, 1985) 76.

43 De bisschop die met de overdracht belast was, ontgroef per vergissing het lichaam van aartsbisschop Odalric van Reims (1971). De echte relieken van Sint Albertus van Leuven werden pas in 1919 ontdekt en voor de stoffelijke resten van Odalric geruild. L. Vervaeck, 'Les reliques de Saint Albert de Louvain, évêque de Liège', *Analecta Bollandiana*, XXVI (1907) 392-422; *Idem*, 'La découverte du tombeau de Saint Albert de Louvain', *ibidem*, XL (1922) 155-170.

44 Meerbergen, *Albertus*, 61 en 129-130.

45 De Villermont, *L'infante*, I, 82.

door haar afstammeling, de lutherse landgraaf Filips van Hessen, is verstrooid⁴⁶. In 1614-1615 kan Jan-Baptist Gramaye, proost van de Sint-Walburgis in Arnhem, oud-gevangene van de Barbarijse piraten, aartshertogelijk historiograaf en beneficiën- en reliekenjager, evenwel een schrijn dat een arm van de heilige bevat, uit de Verenigde Provinciën smokkelen en in naam van de infante aan de karmelietessen overmaken⁴⁷.

Gelijkaardige dynastieke en landsheerlijke connotaties inspireren de aartshertogen tot het patroneren van bedehuizen in Binche en Tervuren. De Sint-Ursmaruscollegiale van Binche bewaart niet minder dan acht gebeenten van heiligen, waarvan er twee, met name de Heiligen Hidulfus en Amelberga, tot het maagschap van het vorstenpaar behoren. Bovendien ligt de kerk op een betrekkelijk korte afstand van het aartshertogelijke zomerverblijf in Mariemont, zodat Albrecht er de jichtheilige Sint Abel kan komen aanroepen. Albrecht en Isabella verrijken de kerkschat met waardevolle votiefgaven en nemen enkele malen deel aan de jaarlijkse processie van Sint Ursmarus. Als blijk van dank staan de kanunniken in 1617 de schedel van Sint Abel af aan de nieuwe kapel van Mariemont⁴⁸. Het aartshertogelijke slot van Tervuren staat volgens de traditie op de plaats waar Sint Hubertus in 727 overleed. Ter ere van deze schutspatroon van de jagers, houdt het hof op zijn heiligdag (3 november) een grote jacht in het Zoniënwoud⁴⁹. De aartshertogen eren de heilige, waarvan beweerd wordt dat hij tot hun sibbe behoort, tussen 1616 en 1617 met de bouw en inrichting van een nieuwe kapel⁵⁰. Verder doteren ze de Parkabdij, die het altaar van de kapel van oudsher bedient, opdat ze voortaan dagelijks een misviering zou verzorgen⁵¹.

De aartshertogen deinzen er niet voor terug om zich met politieke oogmerken op de canonisatie-procedures te beroepen. Zo organiseert de biechtvader van de infante, de minderbroeder Andres de Soto, in opdracht van het vorstenpaar een expeditie die de stoffelijke resten van de Martelaren van Gorcum uit hun geïmproviseerd graf nabij Den Briel ontvreemdt en naar Brussel overbrengt. Van 18 tot 29 oktober 1618 viert de hoofdstad de *translatio* met misvieringen en processies. De nuntius die het canonisatieproces heeft ingezet, is echter merkbaar ontstemd wanneer hij verneemt dat de aartsbisschop van Mechelen alvast de openbare verering van de relieken heeft toegelaten. Mede door deze voortvarendheid zal de zaligspreking nog tot in 1675 op zich laten wachten⁵².

46 T. Franke, 'Zur Geschichte der Elisabethreliquien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit', in: *Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige* (Sigmaringen, 1981)169.

47 P. Lefèvre en L. Vervaeck, 'A propos des reliques du chef de Sainte Elisabeth de Thuringe', *Analecta praemonstratensia*, VIII (1932) 119 en 127; A. V[an] L[ommel], 'Berigten aangaande reliquien van heijligen of heijlige zaken uit Noord-Nederland ontvoerd', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, VII (1879) 117-141.

48 T. Lejeune, *Histoire de la ville de Binche* (Herdr., Brussel, 1981) 488-501.

49 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo*, 191.

50 M. Wynants, *De Sint-Hubertuskapel en de Sint-Hubertusverering te Tervuren* (Vura Ducum, I; Tervuren, 1995)12-34.

51 A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammunie de cette ville* (3 dln., Anast.herdr.; Brussel, 1968) III, 388-389.

52 P. Ciaessens, *Geschiedenis der martelaren van Gorcum die in 1572 voor het Roomsche-Katholiek geloof gestorven zijn* (Mechelen, 1867) 119-124.

Het wedervaren met de Martelaren van Gorcum geeft al ten dele aan dat de heiligen-cultus bij de aartshertogen naadloos overgaat in de verering van relikwieën. Albrecht en Isabella, die beiden in de nabijheid van de enorme relikwieën-schat van het Escuriaal zijn opgegroeid⁵³, zijn ongetwijfeld de grootste relikvenverzamelaars van hun tijd. Ze sturen agenten uit om hun collectie op alle mogelijke manieren verder uit te bouwen en schuwen geen politieke of morele druk om bepaalde stukken te bemachtigen⁵⁴. De pressie die het vorstenpaar op de prins van Oranje en het kapittel van Gray uitoefent om de vermeende schedelrelik van de Heilige Elisabeth af te staan, zegt veel over hun verzamelwoede⁵⁵. Het eindresultaat staat opgetekend in de inventaris die na Isabella's dood van haar oratorium is opgemaakt. Het document bevat een schier eindeloze opsomming van relikven. Het moet daarenboven nog worden aangevuld met stukken die ondertussen aan katholieke vorsten en diverse kloosters en kerken zijn weggeschonken⁵⁶. De belangrijkste relik van de verzameling is een Angelsaksisch kruis, waarvan wordt beweerd dat het uit een relatief groot stuk van het Heilig Kruis is vervaardigd⁵⁷. Het behoorde voordien aan de abdij van Egmond en wordt, in de lijn van de Habsburgse devotie voor het Heilig Kruis⁵⁸, op de feestdag van de Heilige Kruisvinding (3 mei) in de hofkapel aan het publiek getoond.

Programma van een multimediaal offensief

Om tot de uitbouw van de dynastieke staat bij te dragen, ageert de vorstelijke vroomheid op twee manieren. Aan de ene kant heeft ze een voorbeeldfunctie. De vorst houdt zijn onderdanen voor hoe ze het ware geloof moeten belijden. In dit perspectief is de staatsordening gebouwd op rechtgelovigheid en kan heterodoxie alleen maar leiden tot rebellie. Dat is in elk geval de visie van Albrecht, die er volgens Chifflet het maxime 'on croit que l'hérésie combat Dieu et l'Église, mais elle combat bien davantage les royaumes et les souverainetés' op nahoudt⁵⁹. Tegelijkertijd dient de vorstelijke devotie de dynastie met een aura van sacraliteit te omgeven. De doctrine van het vorstelijk absolutisme veronderstelt immers een reële uitverkiezing van de regerende dynastie. Overeenstemming rond het gewijde karakter van de dynastie is in die context alleen mogelijk als de religieuze uniformiteit grosso modo bereikt is. Orthodoxie is met andere woorden een bestaansvoorwaarde voor de sacraliteit van het vorstenhuis. Een onderdaan die aan de rechtgelovigheid van zijn vorst twijfelt, kan onmogelijk achter een regime bij de Genade Gods staan. Tot aan de vrede van Westfalen kunnen alleen republieken zich de luxe van de tolerantie veroorloven.

53 H. Trevor-Roper, *Princes and artists, patronage and ideology at four Habsburg courts* (Londen, 1976) 50.

54 Van Lommei, 'Berigten', 115-144.

55 Lefèvre en Vervaeck, 'Propos', 105-165; Franke, 'Geschichte', 173.

56 Henne en Wauters, *Histoire*, III, 294-295.

57 Raissius, *Hierogazophylacium*, 389-400; H. Velge, *La collégiale des saints Michel et Gudule à Bruxelles* (Brussel, s.d.) 80-81 en 363-366.

58 Coreth, *Pieias*, 36-39; Matsche, *Kunst*, I, 124.

59 Zoals geciteerd in: De Villermont, *L'infante*, II, 33.

De wervingskracht die van de vorstelijke devotie uitgaat, wordt essentieel bepaald door de mate waarin ze zich in het publieke domein afspeelt. Een christelijke en *a fortiori* een katholieke vorst gaat zijn onderdanen voor in het geloof. Hij ontvangt de sacramenten, aanhoort predikaties, trekt op bedevaart en beoefent de werken van barmhartigheid in het bijzijn van zijn verzamelde hofhouding. Enkel biechten doet hij in relatieve afzondering. Voor het overige behoort zijn geloofspraktijk tot het semipolitieke hofritueel. Anderzijds giet datzelfde hofritueel de dagelijkse routine van het vorstelijke bestaan in een gesacraliseerde vorm. Door deze kruisbestuiving wordt het paleis een bruggenhoofd naar het bovenaardse. Dit idee vindt zijn meest uitgesproken vertolking in het Escuriaal, waarvan het grondplan deels door de toenmalige voorstelling van de tempel van Salomon geïnspireerd is en waarbinnen er talloze relikwieën bijeengebracht zijn. De vorstelijke geloofsijver wordt echter niet alleen in rituelen en stenen, maar ook in woord en beeld vastgelegd en verspreid. De voorbeeldfunctie en de sacralisering van de dynastie waarmaken, vereist nu eenmaal een grote openbaarheid van verering.

De kerkelijke ceremonies aan het aartshertogelijke hof voldoen in grote mate aan deze behoefte. De hofkapel staat weliswaar niet voor eenieder open, maar berichten over de geloofsijver die men er aantreft, verspreiden zich snel en ver buiten de paleismuren. Reizigers die Brussel aandoen, wijzen het thuisfront vaak op de uitzonderlijke devotie van het vorstenpaar⁶⁰. De geschenken die Isabella naar aanleiding van Maria-Boodschap uitdeelt, de voetwassing en feestdis die Albrecht dertien armen op Witte Donderdag bereidt⁶¹, de vele processies waaraan de landsheren deelnemen en de traditionele hofbedevaarten naar Laken, Halle en Scherpenheuvel, bezorgen de aartshertogelijke vroomheid in elk geval bijkomende zicht- en ruchtbaarheid. Dat geldt ook voor de eenmalige pelgrimages die Albrecht en Isabella in het kader van hun hofreizen naar een of ander nabijgelegen bedevaartsoord ondernemen.

Dergelijk hoog bezoek heeft belangwekkende gevolgen. In Hoboken, in die dagen nog een klein polderdorp ten zuiden van Antwerpen, vereren de gelovigen de zogenaamde Zwarte God. Het is een twaalfde-eeuws kruisbeeld dat eertijds op de Schelde-oever gevonden is en daarom onder meer door schippers en zeelieden wordt aanroepen. In 1614 onderzoekt de bisschop van Antwerpen er verhalen over een miraculeuze genezing. In augustus van het daaropvolgende jaar onderbreken de aartshertogen hun reis naar de Scheldestad om in de bedevaartskapel te bidden. Ze schenken enkele ornamenten voor het altaar. Van dan af gaat het snel. De Antwerpse notabelen hebben de weg naar het oord gevonden. In 1617 staat de paus toe dat men in de kapel een broederschap van het Heilig Kruis opricht. Albrecht en Isabella melden zich als eerste leden en offeren een kazuifel, een *antependium*, een overtrek voor het missaal en de ampullen. Bij het Huis Moretus verschijnt een Latijnse publicatie over de confrérie, waarvan weldra ook een Nederlandse vertaling op de markt komt⁶². Het

60 M. Brennan, ed., *The travel diary (1611-1612) of an English catholic sir Charles Somerset edited from the manuscript in the Brotherton Collection University of Leeds* (Leeds, 1993) 287.

61 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo*, 262.

62 P. Kuyl, *Hoboken en zijn wonderdadig kruisbeeld* (Antwerpen, 1866) 159-168; *Libellus sodalitatit S. Crucis in Hoboken* (Antwerpen, 1618).

hele gebeuren is indicatief voor hoe een lokaal pelgrimsoord zijn aantrekkingskracht in associatie met het vorstenpaar kan opdrijven.

Van eenrichtingsverkeer is echter geen sprake. Tussen de twee bedrijven van het Hobokense succesverhaal door bekostigen de aartshertogen in 1616 een glasraam in het noordertransept van de Antwerpse kathedraal. Het toont Albrecht en Isabella in aanbidding voor een kruisbeeld dat mogelijk de Zwarte God van Hoboken voorstelt. In elk geval wordt geen moeite gespaard om alle Sinjoren deze blik op de aartshertogelijke devotie voor de Gekruisigde te laten aanschouwen. Zo moet het stukje glas waarin het portret van Isabella is gebrand, op last van het hof vervangen worden, omdat de gelijkenis onvoldoende wordt geacht⁶³. Zulke interventies bewijzen dat er niet alleen religieuze, maar ook politieke belangen op het spel staan. Ze werpen een nieuw licht op de aartshertogelijke vroomheid. Ze tonen de retributie voor de betekenisvolle giften waarmee Albrecht en Isabella de bouw of wederopbouw van kerken en kapellen steunen, voor de bijdragen die ze tot de vernieuwing van het meubilair, de kunstwerken, de glasramen, de misgewaden en de heilige vaten leveren, voor de vele keren dat ze bij de kerkelijke overheden tussenkomen om altaren te privilegiëren, aflaten te verlenen, broederschappen te stichten of de opvang in een of ander bedevaartsoord te verbeteren⁶⁴.

De beeldende kunsten vormen bij dit alles het voornaamste communicatiekanaal. Ze leggen de aartshertogelijke devoties vast in voorstellingen die soms op meerdere niveaus kunnen worden geïnterpreteerd, maar waarvan de formele betekenis voor iedereen toegankelijk is. Een uitermate sprekend voorbeeld is beslist de Madonna van de Rozenkrans die Rubens omstreeks 1618 vervaardigt. Hij schildert dit werk voor de Brusselse of Koninklijke Broederschap van de Rozenkrans die na het ontzet van Zaltbommel door Spaanse militairen is opgericht en in de zogenaamd Spaanse kapel van het dominicanenklooster vergadert. In weerwil van de kerkelijke voorschriften die verbieden dat schenkers op een altaarstuk worden afgebeeld, knielen zowel de aartshertogen als Filips III op het schilderij voor de Heilige Maagd⁶⁵. Kerkelijke verbodsbepaling of niet, het staatsbelang primeert. Minder recht door zee, maar evenmin mis te verstaan zijn schilderijen waarop de Heilige Elisabeth aan Onze-Lieve-Vrouw en het Jezuskind een bezoek brengt. Op zijn minst twee mariale oorden, de bedevaartskerk van Foy-Notre-Dame en de kapel van La Haine in het domein van Mariemont, worden door het vorstenpaar met zulk een altaarstuk begiftigd⁶⁶. Onder de talrijke andere voorstellingen die van de aartshertogelijke vroomheid ge-

63 S. Grieten, e. a., *Een vensier op de hemel: de glasramen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen, 1996).

64 De Meester, *Correspondance*, 367; L. Everaert en J. Bouchery, *Histoire de la ville de Hal* (2de uitg., Leuven, 1879)56-59.

65 H. Vlieghe, 'Over de betekenis van een verloren Rubenstekening', in: D. de Nave, ed., *Liber amicorum Leon Voet* (Antwerpen, 1985) 613-627.

66 E. Hayot, *Petite histoire de Notre-Dame de Foy d'après des documents inédites* (s.l., 1939) 66; J. Demeester, 'Le domaine de Mariemont sous Albert et Isabelle (1598-1621)', *Annales du Cercle archéologique de Mons*, LXXI (1978-1981) 214.

tuingenis afleggen, moeten in elk geval nog de devotionele gravurereeksen met opdracht aan Albrecht of Isabella aangestipt worden⁶⁷.

Het gedrukte woord blijft bij dit alles niet ten achter. Niemand minder dan Justus Lipsius verbreidt de roem van Halle en Scherpenheuvel⁶⁸. Een hele resem publicaties behandelt de verschillende aartshertogelijke devoties⁶⁹. Rond de Martelaren van Gorcum en Sint Albertus van Leuven worden zelfs complete media-campagnes opgezet⁷⁰. De meest representatieve auteur is ongetwijfeld Aubertus Miraeus. Deze Antwerpse kapitteldeken en kapelaan van het aartshertogelijke oratorium publiceert, naast de vita van Sint Albertus en de niet minder hagiografische levensbeschrijving van Albrecht, de korte biografieën van de vier heiligen die de naam Elisabeth dragen, een overzicht van de gecanoniseerde verwanten van het vorstenpaar en een lofzang op de Spaanse teresianen⁷¹. In de opdrachten die aan deze en soortgelijke werken voorafgaan, worden de beoogde analogieën bijwijlen zeer breedspakerig aangebracht. Zo ziet een auteur de infante als het evenbeeld van haar voorzate, de Heilige Begga. Beiden worden volgens hem te jong weduwe, beiden gaan de geschiedenis in als kloosterstichteres, beiden leiden een deugdzaam en nederig bestaan⁷².

Woord en beeld dragen de klemtonen uit die Albrecht en Isabella in hun verering voor de eucharistie, Onze-Lieve-Vrouw, de heiligen en de relieken leggen. Bij een kritische lectuur onthullen deze bronnen een achterliggende waardeschaal die als het ware de ruggengraat van de aartshertogelijke devotie vormt. De meest in het oog springende component van die waardeschaal is de hang naar het wonderbare, zeg maar het magische in de religie. De gedrevenheid waarmee het vorstenpaar relikwieën in zijn residenties opstapelt, vertelt veel over de thaumaturgische werking die ze

67 Knipping, *Iconografie*, I, 160 en 207.

68 J. Lipsius, *Diva Virgo Hallensis beneficia eius et miraculafide atque ordine descripta* (Antwerpen, 1604); en *Idem, Diva Sichemiensis sive Aspricollis nova eius beneficia et admiranda* (Antwerpen, 1605).

69 Zoals: E. Ydens, *Histoire du Saint-Sacrement de Miracle reposant à Bruxelles en l'église collégiale de Sainte Goudele et des miracles faietz par iceluy* (Brussel, 1605), in vertaling verschenen als *Idem, Historie van hel Heilig Sacrament van Mirakelen* (Brussel, 1608).

70 G. Estius [W. van Est], *Historia martyrum Gorcomiensium, majori numero fratrum minorum qui pro fide catholica a perduellibus interfecti sunt* (Douai, 1603), vertaald als: *Idem, Waerachtige historie van de martelaers van Gorcum* (Antwerpen, 1604) en *Histoire véritable des martyrs de Gorcom* (Douai, 1606). A. Miraeus, *Vita Sancti Alberti cardinalis, episcopi Leodiensis et martyris* (Antwerpen, 1612), vertaald door Andres de Soto als: *Idem, Vida de San Alberto, cardinal del titulo de Santa-Cruz, obispo de Lieja y martyr* (Brussel, 1613), naar het Frans bewerkt door Christophe Beys als: *La vie, martyre, eslevation, translation et miracles de Saint Albert, cardinal et évesque de Liège* (Rijsel, 1613) en gevolgd door [G. de Rebreviettes], *Le portrait du vray pasteur ou histoire mémorable de Saint Albert* (Parijs, 1613), een werk dat net zoals dat van Miraeus aan Albrecht is opgedragen.

71 C. de Ridder, 'Aubert le Mire, sa vie, ses écrits', in: *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale de Belgique*, XXXI (1863) 51-82, A. Miraeus, *Isabellae sanctae, Elisabetha Joannis Bapt. mater, Elisabetha Andr. regis Hung.filia, Isabellae regina Portugalliae, Isabella S.Lud. Galliae regis soror* (Brussel, s.d.); *Idem, Sanctorum principum, regum atque imp. imagines ex tabulis atq. historiis ecclesiasticis* (Antwerpen, 1613) en *Idem, Ordinis carmelitani, ab Elia propheta primum inchoati, ab Alberto patriarcha Jerosolymitano vitae régula temperati, a B. Teresia, virgine Hispana ad primaevam disciplinam revocati, origo atque incrementa* (Antwerpen, 1610).

72 S. Grieten, 'Een heilige verbeeld, Iconografie en ideologische recuperatie van de Heilige Begga', *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen*, LVI (1994) 158-159.

ervan verwachten. Bij de opening van het schrijn van Sint Abel neemt Albrecht een vingerkootje van de heilige en wrijft hij ermee over zijn stramme gewrichten⁷³. Aan de eiken waarin de genadebeelden van Scherpenheuvel en Foy-Notre-Dame waren opgehangen, schrijven de aartshertogen een heilzame kracht toe. Wanneer die bomen geveld worden om plaats te maken voor de bedevaartskerken, slagen ze er in om een groot deel van het hout te bemachtigen. Ze laten het verwerken tot Madonnabeelden, reliekschrijntjes en paternosters die ze onder hun hovelingen, gewaardeerde regulieren en de katholieke vorsten verspreiden⁷⁴. Zoals gezegd houdt het gekerstende vruchtbaarheidsritueel dat bedevaarsters naar Laken lokt, ook het vorstenpaar in zijn ban. In een van de kerkvensters laat Albrecht een glasraam aanbrengen waarop Onze-Lieve-Vrouw de draad aan de infante toont⁷⁵.

Nergens is de vervlechting van het christelijke met het magische zo opvallend als in het repetitieve gebruik van het cijfer zeven. Vanuit katholiek perspectief staat het cijfer voor de zeven sacramenten, de zeven hoofdzonden en de zeven werken van barmhartigheid. Niet in het minst brengt de barokke vroomheid het evenzeer in verband met de zeven vreugden en zeven smarten van Maria⁷⁶. In de veruitwendiging van de aartshertogelijke devotie fungeert het cijfer keer op keer als indicator van een toewijding. In vele gevallen is de context geheel of ten dele mariaal. Zo besluiten Albrecht en Isabella in 1620 dat de overheid voortaan instaat voor de permanente verlichting van zeven altaren. Op de lijst staan alle bekende namen: het altaar van het Allerheiligste Sacrament van Mirakel en de hoofdaltaren in de bedevaartskerken van Scherpenheuvel, Halle, Laken en Binche. Om het magische getal te vervolledigen beveelt het vorstenpaar dat ook de altaren van Chièvres en Foy-Notre-Dame, twee mariale oorden die ze slechts één keer hebben bezocht, in deze gunst zullen delen⁷⁷. Wanneer de infante in 1626 de weg vrijmaakt voor de bouw van een zevende klooster in het Zoniënwood, krijgt het gebied onmiskenbaar een sacrale duiding⁷⁸. De zeven feestdagen die de hofkapel ter ere van Onze-Lieve-Vrouw onderhoudt, scheppen eveneens een bijzondere band. In Scherpenheuvel overheerst het getal het bedevaart-complex vanaf de eerste schets die de bouwvolumes aangeeft, tot aan de zevenpuntige sterren die het dak van de koepelkerk sieren. Er zijn zeven zijaltaren binnenin en zeven altaren aan de buitenkant van het bedehuis, dat door een zevenhoekige tuin omgeven wordt en in een zevenhoekige stad staat⁷⁹.

De twee componenten die samen met de valorisatie van het magische de waarde-schaal ijken, reflecteren de dynastieke en landsheerlijke bekommernis die uit de af-

73 Bogaerts, *Culte*, 67-69.

74 Lantin, *Scherpenheuvel*, 64; P. Hildebrand, 'Capucins belges et comtois, prédicateurs de la Cour de Bruxelles sous Albert et Isabelle (1617-1633)', *Études franciscaines*, XLIV (1937) 333-340, in casu 335; Garcia Sanz en Trivino, *Iconografía*, 76; Frédégand d'Anvers, *Étude*, 224.

75 Wauters, *Histoire*, II, 353.

76 Knipping, *Iconografie*, II, 285.

77 De Villermont, *L'infante*, II, 58.

78 L. Everaert, 'Het kapucijnenklooster van Tervuren', in: K. de Mulder, ed., *Het Zoniënwood, kunst en geschiedenis van oorsprong tot 18de eeuw* (Brussel, 1987) 247-249.

79 Boni, *Scherpenheuvel*, 43.

zonderlijke aartshertogelijke devoties spreekt. Aan de ene kant is er sprake van ruimtelijke hiërarchisering. Bepaalde cultusplaatsen krijgen in dit proces een centrale rol en betekenis toegekend. Deze zwaartepunten van de voorgehouden geloofsbeleving liggen stuk voor stuk in en nabij de vorstelijke verblijfplaatsen. Er is Brussel met de hofkapel, Sint-Goedele, het karmelietessenklooster, Laken en Halle. De cultus van Sint Hubertus in Tervuren verloopt in synergie met de wijding van het Zoniënwoud. Een gelijkaardige band komt tot stand tussen Mariemont en Binche. Dit derde blok krijgt later nog uitbreiding met de bouw van een priorij die, omwille van het bezit van een Madonnabeeld dat uit het hout van de Scherpenheuvelse eik gesneden is, de priorij van Montaigu wordt genoemd⁸⁰. Tenslotte is er Scherpenheuvel zelf. Het bedevaartsoord is weliswaar geen vorstelijke residentie in de strikte zin van het woord, maar kan er wel prat op gaan dat het elk jaar het hof voor een noeven onthaalt: Bovendien onderlijnt de unieke geometrische stadsaanleg de centrale plaats die het schrijn in de context van de aartshertogelijke devotie inneemt. Onder het weduwschap van Isabella volgen overigens nog enkele andere urbanistische projecten, zoals de aanleg van de Isabellastraat en van een pelgrimsroute naar Laken, die de ruimtelijke hiërarchisering in en om Brussel nog sterker veruitwendigen⁸¹.

Naast de ruimtelijke, in wezen landsheerlijke kant, is er de dynastieke dimensie. Alle wegen die de aartshertogelijke vroomheid bewandelt, leiden naar Rome, maar ze voeren ook stuk voor stuk terug naar het Aartshuis en naar het vorstenpaar. De eucharistie is de krachtbron van de dynastie, de Immaculata de raadvrouw en toevlucht. Bepaalde episodes uit het leven van Sint Albertus zijn een voorafschaduw van wat Albrecht later overkomt. Nog veel meer dan de Heilige Begga, is de Heilige Elisabeth van Thüringen de prefiguratie van Isabella. De dood van hun echtgenoot leidt bij beiden naar een verlies aan status, een leven van goede werken en de derde orde van Sint Franciscus.

Zo regeert een dode nog geruime tijd over de levenden, want bepaalde vaststellingen maken duidelijk dat Albrecht het programma achter de aartshertogelijke vroomheid heeft uitgetekend. Anderen hebben weliswaar tot de invulling van de *Pietas Albertina* bijgedragen. Clerici-historiografen zoals Jan Baptist Gramaye en Aubertus Miraeus leveren de realia en het propagandamateriaal. Lipsius werpt zijn reputatie in de schaal. Cobergher en Rubens tekenen voor de vormgeving. De goede verstandhouding met nuntius Bentivoglio en het grote krediet dat het vorstenpaar bij Paulus V geniet, brengen de noodzakelijke indulten en breven binnen handbereik. De draden komen echter samen bij Albrecht. Hij inspireert het programma van Scherpenheuvel. Zijn hand is herkenbaar in de dynastieke invulling die aan de altaren van de bedevaartskerk gegeven wordt door het inmettelen van relieken van de Heiligen Albertus, Elisabeth, Clara, Eugenia, Filippus, Anna en Carolus Borromeus⁸².

so De Villermont, *L'infante*, II, 55-56.

81 V. Tahon, *La rue Isabelle et le jardin des arbalétriers* (Brussel, 1912) 32-35 en 57; Wauters, *Histoire*, II, 354-355.

82 Boni, *Scherpenheuvel*, 43 en 87-88.

Albrecht is hier trouwens niet aan zijn proefstuk toe. Als Spaans onderkoning, groot-inquisiteur en pauselijk legaat in Portugal neemt hij reeds initiatieven die net zo goed in de latere aartshertogelijke devotie zouden kunnen thuishoren. Hij stimuleert de cultus van de Zalige Adalberto, de twaalfde-eeuwse cisterciënzer abt van São João de Tarouca⁸³. De Broederschap van Sint-Ildefons eert van bij haar oprichting te Lissabon niet alleen de Immaculata, haar patroonheilige en de apostelen Filippus en Jacobus, die respectievelijk een dynastieke en een landsheerlijke betekenis hebben, maar viert ook het feest van de Heilige Adalbertus van Praag (23 april)⁸⁴. Deze laatste was aartsbisschop van Praag in de tiende eeuw, predikte het geloof onder de Hongaren en de Polen en werd door de heidense Pruisen vermoord. Zijn relieken rusten in de Vituskathedraal op het Hradchin. Voor de Spaanse Habsburgers is hij niet van nutte, voor zijn naamgenoot kardinaal-aartshertog Albrecht, die via zijn grootmoeder ook rechten op de kronen van Sint Stefanus en Sint Wenceslas heeft geërfd, is hij echter op maat gesneden. In de Nederlanden moet Sint Adalbertus evenwel de plaats ruimen voor Sint Albertus van Leuven die nog beter de dynastieke en landsheerlijke dimensies in zich verenigt. Met zijn broer, aartshertog Maximiliaan III, de grootmeester van de Duitse Orde, vormt Albrecht dus de eerste generatie van Habsburgse huis-ideologen, waartoe later ook de veelvoudige bisschop aartshertog Leopold Willem en de in zijn jeugd op een kerkelijke loopbaan voorbereide keizer Leopold I zullen behoren. Dit viertal smeedt de dynastieke godsdienstijver om tot de *Pietas Austriaca*⁸⁵, de vroomheidsbeleving die de vorsten uit het Aartshuis wil verheffen tot middelaars tussen de materiële en de spirituele wereld.

Qua mentaliteit is Albrecht zijn hele leven clericus gebleven. 'Il rendait sa cour comme un séminaire de religion', noteert Chifflet met iets van een zucht, 'et il en est plus sorti pour entrer en religion que pour se marier'⁸⁶. De overstap van het Brusselse hof naar het klooster wordt in elk geval meermaals gezet. Men vertelt dat vijf hofdames op Albrechts stervensuur bekendmaken dat ze kloosterlinge willen worden⁸⁷. Zulke vormen van emulatie geven de wervingskracht aan van de *Pietas Albertina*, het veelzijdige maar coherente mengsel van contrareformatorische spitstheologie, dynastieke en landsheerlijke devotie en magische gebruiken, zoals het repetitieve gebruik van het cijfer zeven en de bezwerende aanrakingen met heiligenreliken, dat door het aartshertogelijke hof wordt gepropageerd. De hernieuwde aantrekkingskracht van de kloosters staat echter niet op zich. Ze ligt ingebed in de herwonnen ijver waarmee edelen en stedelijke notabelen in de contrareformatie kerken en kloosters patroneren, hun namen laten optekenen in de registers van broederschappen en hun offergaven

83 Caero, *O arquiduque Alberto de Austria* (Lissabon, 1961); De Villermont, *L'infante*, I, 85.

84 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk archief van Brabant*, 6915, fol. 203v-207v: Statuten van de Broederschap van de Heilige Ildefons, 1588-1605.

85 Kovács, 'Heilige', 76-77.

86 De Villermont, *L'infante*, II, 33. *Religion* moet hier gelezen worden in de betekenis van (klooster)orde.

87 H. de Boissieu, *Figures de carmélites en Belgique au 17ème siècle* (Gembloers, 1928) 6; Pirenne, *Geschiedenis*, II, 467.

naar bedevaartsoorden brengen. De *Pietas Albertina* verbindt aan dit religieus-cultureel assimilatieproces echter een onmiskenbaar politieke dimensie. Ze sacraliseert het herstelde dynastieke gezag en geeft er een landsheerlijke duiding aan. Op die wijze consolideert ze zowel de scheiding van Noord en Zuid, als het mentale kader van de Habsburgse Nederlanden. Adriaan van de Venne schildert dit afgewogen samengaan van godsdienstijver en politiek eigenbelang treffend in zijn Zielevangst. Op de stroom die het centrale deel van het paneel inneemt, bejiveren predikanten en priesters zich met de voor elk geëigende genademiddelen om zoveel mogelijk zielen binnen te halen. Op de tegenoverliggende oevers wacht de politieke consequentie: aan de ene zijde staat stadhouder Maurits met zijn gevolg, aan de andere wacht het aartshertogelijke hof. De honden die aan weerszijden de terugkeer van de vissers afwachten, onderstrepen dat geloofskeuze en politieke trouw samengaan. Hier komt de volle politieke draagwijdte van de *Pietas Albertina* aan de oppervlakte. De vrome steun die Albrecht en Isabella aan de contrareformatie verlenen, is weliswaar gemeend, maar daarom nog niet belangeloos. De aartshertogelijke geloofsijver is ook en evenzeer een cruciaal element in de Habsburgse strategie die erop gericht is het dynastieke mandaat om de Zuidelijke Nederlanden als natuurlijke vorsten te besturen, opnieuw door de ingezetenen van die gewesten te laten onderschrijven. Deze strategie heeft haar doel niet gemist. De Zuidelijke Nederlanden zullen het Habsburgse bewind aanvaarden tot Jozef II openlijk met de *Pietas Austriaca* komaf maakt.